

طرح توسعه موقوفات با رویکردی اقتصادی

□ امیر عسگری

مقدمه:

وقف از نظر اجتماعی از مظاهر خاص توسعه و پیشرفت و رفاه جامعه است. زیرا بر طبق اصول و موازینی که از قرن‌ها پیش برای موقوفات در نظر گرفته شده معمولاً ثروت‌های جامعه از طبقه‌ای به طبقات دیگر انتقال پیدا می‌کند و از حالت اختصاصی به نوع عام‌المنفعه به ثروت عمومی جامعه تغییر شکل می‌یابد و در واقع یک رفم اجتماعی آرام صورت می‌گیرد و از بهره و منافع موقوفات زمینه‌های توسعه علم و دانش و بهداشت و رفاه و... عموم مردم فراهم شده و با عنایت به تنوع مصارف موقوفات می‌توان گفت تقریباً تمام نیازهای روز جامعه می‌تواند از این طریق تا حد زیادی برطرف شود. وقف یکی از بهترین و بادوام‌ترین مظاهر انفاق و احسان و نیکوکاری نسبت به مردم و خدمت به مصالح جامعه و زمینه‌ساز توسعه علمی و فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی است و چنانچه موضوع وقف در کشورهای اسلامی مسیر صحیح و شایسته خود را پیدا کند و افراد نیکوکار و واقفان نیازهای امروز جامعه خود را در موارد مصرف موقوفات منظور نمایند وقف نقش تاریخی و ارزنده خود را در شکوفایی تمدن عظیم اسلامی خواهد یافت. اما آنچه باید در نظر داشت این است که توسعه ابعاد مختلفی مانند توسعه علمی، توسعه فرهنگی، توسعه اجتماعی، توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی دارد و لزوم توسعه همه جانبه امری بدیهی است. توسعه موقوفات نیز از این قاعده مستثنی نیست اما به دلیل گستردگی موضوع توسعه در اینجا به توسعه اقتصادی موقوفات اشاره خواهد شد.

تعریف توسعه

از آنجاکه واژه توسعه در بردارنده مفهومی پیچیده، متغیر، چند وجهی و پویاست لذا در ادبیات توسعه با تعابیر و تعاریف گوناگون از این مفهوم روبرو می‌شویم. اما در تعریف کلی از توسعه می‌توان گفت: توسعه عبارت است از بازسازی کامل یک جامعه از دیدگاه ایجاد نهادها و ساختارهای تازه‌ای که متناسب با بصیرت و اندیشه‌های محور جدید باشد.

به عبارت ساده‌تر، توسعه تحول و دگرگونی ساختارهای کهن به ساختارهای نو است. واژه توسعه (Development) سالیانی طولانی است که وارد نوشته‌های اقتصادی و اجتماعی کشورهای جهان از جمله ایران شده است زیرا کشورهای مختلف در پی یافتن نسخه شفابخشی برای توسعه هستند.

توسعه پایدار

توسعه به مفهوم واقعی کلام جزء ترجمه Development و به معنای پیشرفت یا تعالی همه جانبه و فراگیر است. لذا فرآیند توسعه نمی‌تواند جز پیشرفت همه جانبه، تحرک همه سویی و جهت‌دار، مستمر و فراگیر برای یک جامعه یا ملت باشد. این امر بدون تردید حاصل تحرک همگون و همسوی نیرو و یا نیروهای نهفته در درون جامعه است.

بنابراین:

۱. توسعه باید همه جانبه باشد. یعنی در همه زمینه‌های زندگی یک جامعه اعم از اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و... باید روی دهد تا آنکه بتوان ادعا کرد توسعه همه جانبه بوده است.
۲. توسعه باید مستمر و پایدار باشد. زیرا آن استمرار یا پایداری که متضمن حرکت است، ماهیت اصلی پیشرفت محسوب می‌شود. بنابراین با نادیده‌انگاری، حذف، کم شدن و یا سقوط آن پیشرفت نیز ماهیت خود را از دست می‌دهد.
۳. توسعه باید فراگیر باشد. یعنی کل جامعه و یا بخش عمده آن را در برگیرد. به عبارت دیگر در تحصیل آن، کل یا بخش عمده‌ای از جامعه مشارکت داشته باشد تا آنکه بتوان مدعی فراگیر بودن و یا پیشرفت آن بود.

توسعه اقتصادی

تفکیک قائل شدن بین رشد و توسعه کار دشواری است اما به طور کلی رشد بیشتر متکی به ارقام کمی در کوتاه مدت یا میان مدت است و می‌تواند از نوسان برخوردار باشد و ضرورتاً نباید ویژگی استمرار داشته باشد و اغلب به طور ناهماهنگ در ابعاد ساختاری ظاهر می‌شود. همچنین رشد ممکن است به صورت موضعی و در نتیجه بهره‌برداری از منابع طبیعی و ثروت ملی کشور حاصل شود. اما فرآیند توسعه زمان‌بر و جریانی بلندمدت است و بیشتر بر ابعاد کیفی تکیه می‌نماید و بستر سازی برای بهبود وضعیت زندگی نسل‌های آینده را صورت می‌دهد. در اصطلاح رشد اقتصادی به معنی ازدیاد تولید است در حالی که توسعه علاوه بر افزایش تولید ملی، تغییرات فنی و سازمانی در چگونگی عمل تولید را مد نظر قرار می‌دهد. توسعه معرف دگرگونی‌های پیگیر و همه جانبه در ترکیب تولید و تخصیص منابع در بخش‌های مختلف اقتصاد کشور است. رشد اقتصادی بدین معنی است که علاوه بر ازدیاد تولید شرایط مساعدی در ساختمان اجتماعی و اقتصادی جامعه به وجود آمده باشد تا مداومت رشد اقتصادی را تأمین کند.

توسعه اقتصادی موقوفات

با توجه به تعریفی که از توسعه و توسعه اقتصادی به عمل آمد و با توجه به مختصری که در زمینه موقوفات

بیان شد اینک بحث توسعه اقتصادی موقوفات را به طور گسترده‌تر مورد بررسی قرار می‌دهیم.
اگر بخواهیم موقوفات را از دیدگاه اقتصادی تقسیم‌بندی کنیم موقوفات به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف. موقوفات دارای درآمد؛

ب. موقوفات فاقد درآمد؛

موقوفات دارای درآمد موقوفاتی هستند که با کاربری‌های مختلفی مانند تجاری، مسکونی، مزروعی، خدماتی، اداری و صنعتی به صورت اجاره در اختیار افراد قرار می‌گیرد تا در ازای پرداخت مال الاجاره از آن بهره‌برداری نمایند. موقوفات فاقد درآمد نیز موقوفاتی هستند که به دلایل مختلف اشخاص حاضر به اجاره آنها نمی‌باشند و یا فعلاً در اختیار وقف می‌باشند یا امکان استیجار آنها وجود ندارد و یا مصلحت وقف در عدم واگذاری آنها جهت اجاره اشخاص است.

نظر به اینکه در این بحث قرار است رویکردی اقتصادی به موقوفات داشته باشیم لذا راهکارهایی زیر پیشنهاد می‌شود. اگرچه این رویکرد بدون توجه به سایر ابعاد وقف از جمله ابعاد مذهبی و فرهنگی و اجتماعی باعث دور شدن از اهداف واقعی سازمان خواهد شد. لذا توجه به سایر ابعاد نیز از ضروریات اجرای این راهکارها خواهد بود.

راهکارهای توسعه اقتصادی موقوفات

۱. تأمین و تربیت نیروی انسانی کافی و کارآمد در کلیه زمینه‌های وقفی از جمله مدیریت، امور ثبتی، قضایی، اجارات و امور مالی. این کار به دلیل اینکه نیروی انسانی موجود خصوصاً از نظر کیفی پاسخگوی نیازهای سازمان جهت تحقق اهداف نیست ضروری است و حتی در صورت وفور سایر منابع مانند سرمایه و اطلاعات و تکنولوژی و مواد اولیه باز هم امکان دستیابی به اهداف غیر ممکن و یا با هزینه زیاد امکان‌پذیر خواهد بود و این موضوع یعنی تحقق اهداف با هزینه زیاد با اصول اقتصادی در تناقض است زیرا طبق اصل اقتصادی حداکثر کارایی و بهره‌وری و منفعت باید با صرف حداقل منابع صورت گیرد. در این زمینه آموزش نیروهای موجود جهت ارتقای بهره‌وری و حذف نیروهای ناکارآمد از طریق راهکارهای قانونی و جذب نیروهای متخصص و توانا می‌تواند راهگشا باشد.

۲. جمع‌آوری اطلاعات دقیق و همه‌جانبه در خصوص موقوفات موجود، تا بتوان بر اساس آن اطلاعات تصمیم‌گیری لازم را به عمل آورد. در حال حاضر آمارها و اعداد و ارقام زیادی توسط صف و ستاد تهیه می‌گردد که به دلیل عدم تجانس این اطلاعات قابل استفاده نیستند و مدیران را در تصمیم‌گیری‌ها دچار اشتباه می‌کنند. هر اندازه اطلاعات مدیران پیرامون متغیرها کمتر و گمراه‌کننده‌تر باشد تصمیمات اتخاذ شده با ریسک بیشتری همراه خواهد بود. در علم اقتصاد معمولاً هر قدر اجرای یک تصمیم با ریسک بیشتری همراه باشد انتظار سود بیشتری نیز به همراه آن خواهد بود. بنابراین بهتر است اطلاعات دقیق، و کامل و جامع و مانع باشد تا علاوه بر کسب سود و منافع بیشتر ریسک کمتری را به سازمان تحمیل کند.

۳. برنامه‌ریزی در سه سطح عملیاتی (حداکثر یک ساله) و میان مدت (۱ تا ۵ ساله) و دراز مدت (بیش از ۵ سال) برای بهره‌برداری بهینه از موقوفات موجود و نیز بسط و گسترش موقوفات جدید الوقف توسط افراد متمکن و خیراندیش جامعه. برنامه‌ها باید منطبق بر واقعیات و توان سازمان تدوین شوند و از هر گونه بلندپروازی و آرمان‌گرایی و خیال‌پردازی دوری شود. در این زمینه از متخصصان برنامه‌ریزی می‌توان بهره برد.

۴. سازماندهی و اصلاح تشکیلات سازمان اوقاف با توجه به رویکرد اقتصادی به موقوفات از ضروری ترین اقدامات است. در حال حاضر سازمان اوقاف و ادارات تابعه وظایفی را بر عهده دارند که طبق قانون به آنها محول شده است و در حیطة اختیارات و مسؤولیت های خود تلاش می نماید. هر اندازه توان کسب درآمد از محل موقوفات را داشته باشد درآمد را کسب و در مسیر اجرای نیات واقفان خیراندیش هزینه می کند. بعضاً بدون توجه به اینکه آیا امکان کسب درآمد بیشتر امکان پذیر است یا خیر کارهای روزمره را به صورت معمول انجام می دهند. همچنین بدون توجه چندان به اینکه آیا امکان هزینه به نحو مطلوب تری امکان پذیر است یا خیر درآمد موقوفات را هزینه می کنند و توجه چندانی به نتایج این هزینه ها نمی شود.

در حالی که در علم اقتصاد علاوه بر اینکه باید با صرف کمترین هزینه بیشترین درآمد را حاصل نمود، باید هزینه نیز به نحوی صورت گیرد که بیشترین مطلوبیت را حاصل نماید و بنابراین برای توسعه اقتصادی موقوفات باید سازماندهی و تشکیلات سازمان دچار تغییر و یا حتی تحول شود.

ساختار سازمانی فعلی سازمان اوقاف پاسخگوی نیازهای فعلی جامعه و بهره گیری بهینه از موقوفات نیست. این ساختار سنتی که در بسیاری جهات به ساختارهای موروثی نیز شباهت پیدا کرده از درون سست و متزلزل است و باید مورد بازنگری و اصلاح قرار گیرد. در این خصوص پیشنهادهای ارائه می شود.

۱. بهره گیری از متخصصان در زمینه های مختلف امور سازمانی؛
۲. تمرکززدایی؛
۳. متناسب ساختن اختیارات با مسؤولیت ها؛
۴. جایگزینی نظام شایسته سالاری به جای نظام بایسته سالاری؛
۵. اعتماد به زیردستان؛
۶. اجرای طرح های انگیزشی؛
۷. تغییر نگرش نسبت به آموزش به نحوی که به آموزش با دید سرمایه گذاری نگریده شود نه هزینه؛
۸. داشتن نگرش هزینه - فایده در زمینه موقوفات؛
۹. جایگزینی فرهنگ عمل به جای فرهنگ شعار؛
۱۰. از بین بردن روحیات تقدیرگرایی خصوصاً در بین مدیران؛
۱۱. توجه به نیازهای کارکنان؛
۱۲. جلوگیری از باندهازی و سیاسی کاری صرف؛
۱۳. ایجاد تناسب بین درون داد و برون داد سازمان؛
۱۴. جلوگیری از دسیسه کاری نیروهایی که سازمان را به عنوان میراثی به ارث رسیده از گذشتگان به خود می پندارند.
۱۵. جلوگیری از جوسازی های همراه با خصومت در کلیه سطوح سازمان؛
۱۶. اجرای طرح های ارتقای شغلی کارکنانی که با جان و دل جهت سازمان و تحقق اهداف آن فعالیت می کنند.
۱۷. انجام تحقیقات علمی - کاربردی در زمینه توسعه اقتصادی موقوفات که جهت انجام این کار باید

اعتبار قابل توجهی در نظر گرفته شود.

۱۸. بهره‌گیری از تجربیات کشورهای که علی‌رغم گذشت زمان نه چندان زیادی پیشرفت بسیار چشمگیری در این زمینه داشته‌اند.

۱۹. ایجاد رشته‌های دانشگاهی در یکی از مؤسسات آموزش عالی جهت تأمین نیروی انسانی مورد نیاز سازمان و یافتن جایگاه مناسب در بین سایر رشته‌های آموزشی؛

۲۰. اختصاص بخشی از پایان‌نامه‌های دانشگاهی خصوصاً در مقاطع کارشناسی ارشد و دکترا از طریق تأمین هزینه‌های آنها به دانشجویان دانشگاه‌ها در خصوص وقف و مسائل مرتبط با آن؛

۵. نظارت و کنترل بر نحوه انجام کارها به صورت مستقیم و غیرمستقیم که در این خصوص شعب تحقیق سازمان وظیفه خطیری بر عهده خواهند داشت.

پیشنهاد می‌شود شعب تحقیق کلیه استان‌ها فعال گردند تا نظارت در طول سال مالی مورد عمل قرار گیرد.

۶. بررسی قوانین و مقررات اوقافی و رفع نقایص آنها از جمله عواملی است که برای اثبات حقوق موقوفات و دفاع از آنها ضروری است. به عنوان مثال قوانین موجود در خصوص موقوفات مزروعی که به وسیله منابع طبیعی مرتع اعلام می‌شوند پاسخگوی نیازها نیست. در این خصوص باید از متخصصان مربوط استفاده کرد و در این راه هزینه‌های لازم را انجام داد تا در آینده بتوان حقوق موقوفات را احقاق نمود. همچنین بازنگری آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های موجود و حذف مقررات دست و پاگیر اداری جهت شفافیت و روان‌سازی کارها مورد نیاز می‌باشد.

۷. پس از انجام کارهای یاد شده می‌توان موقوفات را با توجه به اطلاعات جمع‌آوری شده به طبقات مختلف درآمدی تقسیم‌بندی و در مورد آنها تصمیم‌گیری کرد.

طبقه‌بندی پیشنهادی چنین است:

۱. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از صفر تا ۲/۰۰۰/۰۰۰ ریال می‌باشد.
۲. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از ۲/۰۰۰/۰۰۱ تا ۵/۰۰۰/۰۰۰ ریال می‌باشد.
۳. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از ۵/۰۰۰/۰۰۱ تا ۲/۰۰۰/۰۰۰ ریال می‌باشد.
۴. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از ۲۰/۰۰۰/۰۰۱ تا ۵۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال می‌باشد.
۵. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از ۵۰/۰۰۰/۰۰۱ تا ۱۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال می‌باشد.
۶. موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها از ۱۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال بیشتر می‌باشد.

پیشنهاد می‌شود این تصمیمات در خصوص طبقه‌بندی یادشده اعمال شود:

۱. موقوفات ردیف ۱ با سیر مراحل قانونی در کل کشور تبدیل به احسن شود و از محل فروش آنها با در نظر گرفتن سهم هر موقوفه رقبات جدید خریداری یا بر روی سایر موقوفات سرمایه‌گذاری شود. اگر این کار صورت نگیرد با توجه به افزایش روزمره هزینه‌های تولید خصوصاً در مورد موقوفات مزروعی و مهاجرت روستاییان به شهرها به زودی شاهد موقوفات بسیاری خواهیم بود که هیچ مستأجری حاضر به اجاره آنها نخواهد بود. به عبارت دیگر نه تنها درآمدی حاصل نخواهد شد بلکه موقوفاتی رها شده خواهیم داشت که حتی شناسایی محل وقوع آنها امکان‌ناپذیر خواهد بود. همچنین از صرف وقت و هزینه زیاد خصوصاً در بعد نیروی انسانی صرفه‌جویی خواهد شد و نیروی انسانی موجود

فرصت بیشتری برای رسیدگی به امور موقوفات دیگر خواهد داشت.

۲. موقوفات ردیف ۲ به صورت طویل‌المدت (۱۰ ساله) با اخذ ضمانت لازم به اجاره داده شود و درآمد مربوطه صرف اجرای نیات واقفان شود. با انجام این کار ضمن ایجاد اشتغال به نوعی امنیت شغلی نیز برای مستأجرین فراهم شده و برای ایشان ایجاد انگیزه خواهد شد تا نسبت به احیای موقوفه اقدام نمایند.

۳. موقوفات ردیف ۳ به صورت میان‌مدت (۵ ساله) با اخذ ضمانت لازم به اجاره داده شود و ۵۰٪ درآمد این گونه موقوفات صرف اجرای نیات واقفان گردد و ۵۰٪ مابقی جهت خرید رقبات جدید و نیز احیای رقبات موجود مصرف شود. در این خصوص می‌توان نسبت به خرید رقبات مشترک بین چند موقوفه با سرمایه‌گذاری بر روی موقوفات مستعد دیگر اقدام نمود.

۴. موقوفات ردیف ۴ به صورت ۳ ساله و با اخذ ضمانت لازم به صورت اجاره واگذار شوند و ۴۰٪ درآمد اینگونه موقوفات صرف اجرای نیات واقفان و ۶۰٪ مابقی درآمد صرف خرید رقبات جدید و یا سرمایه‌گذاری بر روی موقوفات دیگر شود. در این صورت علاوه بر اجرای نیات واقفان موجبات گسترش و توسعه موقوفات نیز فراهم خواهد آمد.

۵. موقوفات ردیف ۵ به صورت ۲ ساله و با اخذ ضمانت لازم به صورت اجاره واگذار شوند و ۳۰٪ درآمد اینگونه موقوفات صرف اجرای نیات واقفان گردد و ۷۰٪ مابقی درآمد صرف خرید رقبات جدید یا سرمایه‌گذاری بر روی موقوفات دیگر شود.

۶. موقوفات ردیف ۶ به صورت یک‌ساله و با اخذ ضمانت لازم و طی مسیر قانونی به اجاره واگذار شوند و ۲۰٪ درآمد آنها صرف اجرای نیات واقفان و ۸۰٪ مابقی درآمد صرف خرید رقبات جدید یا سرمایه‌گذاری مجدد شود.

نتیجه عمل به پیشنهادهای یاد شده

باطی مراحل ذکر شده در یک دوره حداکثر ۱۰ ساله علاوه بر اینکه موقوفات موجود حفظ شده‌اند و در نظام اداری کشور نیز جایگاه مناسب سازمان اوقاف حفظ شده است در پایان ۱۰ سال علاوه بر گسترش کیفی موقوفات رشد کمی آنها نیز محقق شده است.

زیرا در رویکرد اقتصادی به موقوفات نباید تنها به زمان حال توجه نمود و آینده اقتصادی آنها نیز باید مدنظر قرار گیرد. به عبارت دیگر با این نوع رویکرد سازمان اوقاف تنها به فکر کسب درآمد و یا هزینه کردن سازمان نیافته درآمد موقوفات نخواهد بود، بلکه کسب درآمد بیشتر با تحمل هزینه کمتر و نیز هزینه بهینه به منظور کسب حداکثر مطلوبیت سرلوحه امور قرار خواهد گرفت. به عبارت دیگر در علم اقتصاد هزینه نمودن کل درآمد حاصله به هر شکل مدنظر نیست. بلکه بخشی از درآمدها باید در جهت سرمایه‌گذاری برای پروژه‌های آینده صرف شود.

وضعیت پروژه‌های اقتصادی

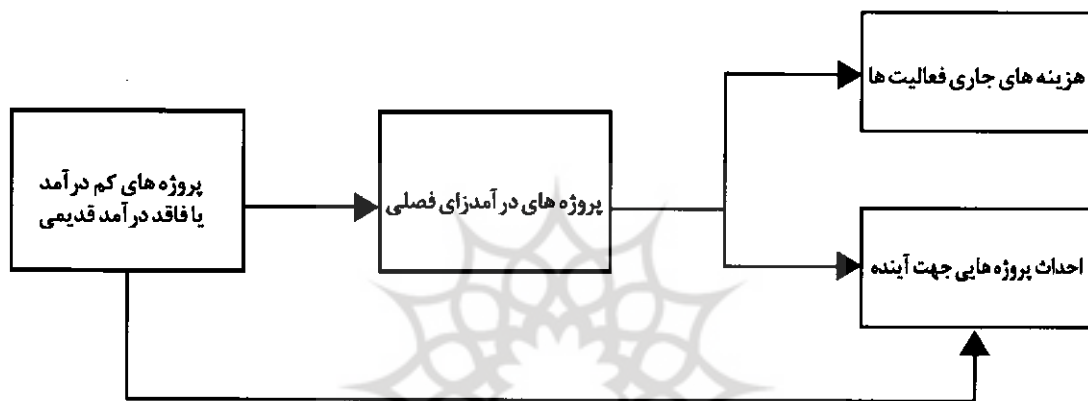
هر بنگاه اقتصادی معمولاً سه نوع پروژه دارد که عبارتند از:

الف. پروژه‌های قدیمی کم‌درآمد یا فاقد درآمد؛

ب. پروژه‌های درآمدزای فعلی؛

ج. پروژه‌های در دست ساخت برای آینده.

پروژه‌های کم درآمد یا فاقد درآمد پروژه‌هایی هستند که درآمد آنها کمتر از هزینه آنهاست. بایک نگرش استراتژیک باید پروژه‌های قدیمی که یا فاقد درآمد هستند و یا درآمد آنها کمتر از هزینه آنها می باشد را تبدیل به احسن نمود و وجه تبدیل به احسن آنها را صرف تکمیل پروژه‌های آتی یا پروژه‌های درآمدزای فعلی کرد. همچنین باید بخشی از درآمد پروژه‌های درآمدزای فعلی را نیز صرف تکمیل پروژه‌های آتی نمود و این دور همچنان ادامه خواهد یافت.

این نمودار فرآیند مذکور را بیان می‌دارد:

موقوفات نیز از این قاعده مستثنی نخواهند بود. یعنی موقوفات فاقد درآمد یا کم درآمد فعلی را که حفظ آنها از نظر اقتصادی به صرفه نیستند، باید تبدیل به احسن نمود و از محل فروش آنها رقبات جدید دارای درآمد خریداری و یا آنها را در پروژه‌های آتی سرمایه‌گذاری کرد. همچنین باید بخشی از درآمد موقوفات دارای درآمد فعلی را صرف هزینه‌ها نمود و بخشی دیگر از درآمدهای آنها را برای آینده سرمایه‌گذاری نمود. اگر این فرآیند انجام نشود در آینده نزدیک سازمان اوقاف تملک موقوفاتی را خواهد داشت که نه تنها درآمد چندانی نخواهند داشت بلکه باید مبلغ گزافی بابت نگهداری و حفظ آنها هزینه کند، بدون آنکه درآمدی نصیب موقوفات گردد. به عبارت دیگر اگر این فرآیند مورد عمل قرار نگیرد همان بلایی که قرار بود در زمان حکومت ستم شاهی بر سر موقوفات آورده شود تا پس از گذشت یک دوره طولانی مدت از موقوفات اثری باقی نماند به دلیل شرایط تورمی موجود در اقتصاد جامعه بر سر موقوفات خواهد آمد. این بلای جان موقوفات بدون قصد و غرض قبلی و فقط به دلیل سوء مدیریت و ندانم کاری دامن موقوفات را خواهد گرفت. در پایان با توجه به اینکه جامعه به سوی پیشرفت طی طریق می‌نماید پس باید سازمان اوقاف نیز چه در اداره امور موقوفات و چه در هزینه درآمد آنها این مسیر را طی نماید. مثلاً درآمد موقوفاتی که باید صرف روضه خوانی و تعزیه‌داری شود باید با شرایط فعلی تطابق یابد. در حال حاضر به دلیل مشغله زیاد مردم شاید همه آنها فرصت استفاده و شرکت در مجالس روضه خوانی را نداشته باشند و مثلاً می‌توان از مجالس واعظان مشهور و سرشناس نوار و لوح فشرده تهیه کرد و در اختیار عموم جامعه قرار داد تا از آنها مثلاً در طول مسافرت‌ها و در خودرو و یا منازل استفاده نمایند.

به قول پیترو دراگر - از صاحب نظران مدیریت - تنها چیزی که در دنیای امروز ثابت است، تغییر است. یعنی دنیا

سراسر تغییر و تحول است و سازمان‌های موجود در جامعه اگر نتوانند خود را با این تغییرات همراه نمایند محکوم به فنا خواهند بود. بنابر این خلاقیت و نوآوری در سازمان و بهره‌گیری از شیوه‌ها و افکار و متدهای جدید برای بقای سازمان امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد. به امید آن روز که شاهد توسعه اقتصادی موفقات باشیم. زیرا توسعه اقتصادی سایر ابعاد توسعه را نیز به همراه خواهد داشت. ان شاء الله.

پی‌نوشت‌ها

۱. حکیمی، محمد، وقف و بهره‌مندی همگانی، تهران، هجرت، چاپ دوم، سال ۱۳۸۰.
۲. امیدیانی، سید حسین، نقش وقف در فرایند توسعه، تهران، انتشارات هجرت، سال ۱۳۸۰.
۳. گزارشی اجمالی از تحولات وقف و امور خیریه در ۲۰ سال گذشته، سازمان اوقاف و امور خیریه، سال ۱۳۸۰.
۴. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره‌های ۱ تا ۳۶.
۵. اوما، سکاران، روش‌های تحقیق در مدیریت، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، سال ۱۳۸۰.
۶. محسنی، منوچهر، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی، فرهنگی در ایران، تهران، شورای فرهنگ عمومی دبیرخانه، سال ۱۳۷۹.
۷. مشیری، مهشید، فرهنگ اتباع و اتباع‌سازی در زبان فارسی، تهران، انتشارات آگاهان ایده، سال ۱۳۷۹.
۸. پهلوان، چنگیز، فرهنگ‌شناسی (گفتارهایی در زمینه فرهنگ و تمدن)، تهران، انتشارات پیام روز، سال ۱۳۷۸.
۹. ریاحی سامانی، نادر، وقف و سیر تحولات قانون‌گذاری در موقوفات، شیراز، انتشارات نوید، سال ۱۳۷۸.
۱۰. چشم‌انداز وقف و ویژه‌نامه هفته وقف، خرداد ۷۸.
۱۱. منصوری، جواد، فرهنگ، و استقلال و توسعه، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، سال ۱۳۷۴.
۱۲. ویدن‌گرن، گنو، دین‌های ایران، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران، انتشارات آگاهان ایده، سال ۱۳۷۷.
۱۳. درک‌کنان و دیوید آدامس، کرد و کردستان، ترجمه جوان هاتفی، انتشارات اسلانی، سال ۱۳۷۷.
۱۴. سازگارا، پروین، نگاهی به جامعه‌شناسی با تأکید بر فرهنگ، تهران، انتشارات کویر، سال ۱۳۷۷.
۱۵. احمد بن سلمان، ابو سعید، مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف، تهران، انتشارات صبا، سال ۱۳۷۷.
۱۶. معدن‌دار، عباس، وقف و آثار تربیتی آن، تهران، انتشارات اوقاف و امور خیریه لرستان، سال ۱۳۷۵.
۱۷. قرائی مقدم، امان‌الله، مبانی جامعه‌شناسی، تهران، انتشارات ابجد، سال ۱۳۷۴.
۱۸. آگ برن و نیم‌کف، زمینه جامعه‌شناسی، ترجمه و اقتباس امیرحسین آریانپور، تهران، سال ۱۳۷۰.